

РІЗНІ ТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНУ "ДІАСПОРА"

В статті автор на основі аналізу наукової літератури висвітлює історіографію поняття "діаспора".

Ключові слова: діаспора, історіографія, міграція, асиміляція, розселення, спільнота, походження, солідарність.

Розвиток людської цивілізації завжди супроводжувався міграційними процесами племен, народів, окремих особистостей. З ретроспективи часу міграція є об'єктивним процесом, але у кожній конкретній ситуації має суб'єктивні причини. Це населення часто залишається назавжди серед представників інших народів, культур, релігій, іноді змінюючи при цьому свій вже встановлений спосіб життя, а також і устрій нових сусідів. Крім того, внаслідок розпаду одних держав та утворення інших, частина населення, не рухаючись з місця, опинилася у складі нових країн. Не стали винятком у цих процесах й українці. Історія еміграції наших співвітчизників до різноманітних куточків світу, а також проблеми української діаспори донедавна були суцільною "білою плямою", а аналіз сучасної наукової літератури з проблем діаспор засвідчує відсутність якогось більш – менш чіткого визначення цього поняття. Сказане ставить феномен діаспори на порядок денний і обумовлює актуальність його дослідження.

Термін "діаспора" досить довільно застосовується для позначення різноманітних процесів та явищ. Кожен дослідник вкладає в це поняття свій зміст.

Перші спроби з'ясування поняття мають давню історію. У Сполучених Штатах ця проблема починає осмислюватись вже з 1910 – 1920 років науковцями Чиказької школи, а в Європі до неї звертаються лише у 1960 – 1970-ті роки, коли до розвинених країн – Німеччини, Великобританії, Франції – зростає потік мігрантів. Діаспорні спільноти досліджувалися такими відомими науковцями, як Е.Сміт, Ю.Бромлей при розробленні ними своїх фундаментальних концепцій і теорій етносу та нації¹. До цієї проблеми звертається чимало пострадянських науковців. Зокрема визначитися в понятті роблять спробу О.Мілітарьов², В.Дятлов³. Типологію та функції діаспор розглядають Ж.Тощенко, Т.Чаптікова⁴, особливості адаптації діаспор до чужого середовища – В.Дятлов⁵, питання з'ясування діаспори як історичного феномену – В.Тишков⁶ та ін. При цьому вони намагаються дослідити якомога більше аспектів функціонування цього явища, тобто підійти до нього комплексно, хоча не всі їхні висновки видаються обґрунтованими та переконливими.

Сучасним дослідженням соціального буття української діаспори, аналізу її як суспільного явища присвячені праці і В.Маркуся⁷, В.Євтуха⁸, І.Винниченка⁹, О.Субтельного¹⁰ та ін. Проте необхідно зазначити, що сутність діаспори як соціального і етнічного феномену досліджені в науковій літературі ще недостатньо. Та й сам термін "діаспора" сьогодні перебуває у процесі осмислення і розроблення.

Виходячи зі сказаного, можна стверджувати, що назріла нагальна потреба уточнити значення терміну та поняття діаспори, систематизувати вже існуючі критерії позначення відповідної етнічної спільноти діаспорою. Таке завдання і ставить перед собою автор цього дослідження.

Відзначимо насамперед, що слово "diaspora" – грецьке за походженням і перекладається як "розсіювання". Це поняття тривалий час пов'язувалося лише з євреями, які з часу Вавілонського полону опинилися поза межами своєї первісної батьківщини – Іудеєю і Самарією – та розпоршилися по світу.

Термін diaspora утворений від дієслова diaspeirein – розсіюватися, розсипати, роздавати, що складається з частки dia- та дієслова speirein – сіяти, засівати, сипати. Дієслово diaspeiro

зустрічається в ранніх грецьких текстах (у Геродота та Софокла) у значенні розсіювати, розбивати (військо) та витратити (гроші), а іменник *diaspora* вперше засвідчений в Септуагінті, грецькому перекладі єврейської Біблії, саме в значенні "розсіяння євреїв серед язичників". Пізніше це поняття згадується у Плутарха, Філона Олександрійського та пізніше у християнських авторів. В сучасному івриті діаспора в значенні власне єврейська діаспора передається традиційним терміном *g-lêe* (галут). Цей термін, використаний в різних єврейських громадах світу, що говорять різними мовами, означає "важке, болісне життя" і "рабське положення"¹¹. У цього іменника два значення – вигнання і вигнанці, та походить він від дієслова "відправлятися у вигнання". Грецькі еквіваленти *g-lêe* та *gTI-* в Септуагінті - *arōikesi-a* "еміграція", *metoikesi-a* "депортація" і *aichmalosi-a* "ув'язнення", але не *diaspora*. Початкове значення "вигнання" терміну *g-lêe* "діаспора" та його грецькі еквіваленти, знайдені єврейськими тлумачами з Олександрії Єгипетської, свідчать про уявлення самих євреїв як про насильницьку та трагічну подію¹².

У процесі історичного розвитку людства, поняття діаспора набуло ширшого тлумачення. Воно стало вживатися при назві етнічних груп, які з тих чи інших причин були відірвані від свого народу, але продовжували жити як особлива етнічна спільнота в іншоетнічному середовищі, підтримуючи зв'язок з поселенням своєї основної частини. Відхід від принципу застосування терміну "діаспора" винятково для позначення форми і способу багатовікового існування єврейського етносу сприяє розвитку семантики цього терміну, оскільки враховує появу з часу його виникнення інших форм проживання за межами основної етнічної спільноти її окремих частин.

Нова та новітня історія покликали до життя якісно інші чинники утворення діаспор. Вони стали наслідком економічних процесів, що вимагали притоку значних трудових ресурсів в одні країни і, відповідно, послаблення тиску аграрного перенаселення в інших країнах. Крім того, утворенню діаспор сприяли і утиски та обмеження в суспільному житті, що можна було тлумачити як етнічне переслідування. Вказані чинники змінили і трактування поняття діаспора.

В різних сучасних словниках і енциклопедіях ми віднаходимо відмінні, а інколи і досить суттєво, тлумачення поняття діаспора. Так, наприклад, "Советский энциклопедический словарь" визначає діаспору як сукупність населення означеної етнічної чи релігійної приналежності, яка проживає в країні або районі нового розселення¹³. Інші видання додають, що термін використовується для позначення національних та релігійних груп, які живуть поза країнами свого походження, в нових для себе місцях на становищі національно-культурної меншини¹⁴. І такі приклади можна продовжити.

Проаналізувавши подібну ситуацію, можна стверджувати, що сьогодні сформувалися два основні підходи до визначення поняття діаспори. Їх відправна точка – розгляд перебування частини етносу за межами розміщення його ядра при збереженні етнічної ідентичності та внутрішньої солідарності. Дж. Армстронг, Г.Шиффер, М.Есман, О.Мілітарьов розглядають діаспору винятково як похідну від міграції. За словами О.Мілітарьова, під діаспорою слід розуміти лише такі переміщення людських спільнот, які призводять до розподілення єдиної спільноти не менш як на дві групи, що перебувають у різних країнах, але не на суміжних, а на відокремлених одна від одної за географічним або адміністративним розташуванням територіях¹⁵. О.Мілітарьов наголошує на принциповій важливості для формування та розвитку діаспори саме вимушеної і навіть насильницької еміграції. Адже за усього свого намагання до згуртованості емігрантські громади мають більш дисперсний тип поселення, ніж автохтонні етнічні анклавні, що опинилися за межами батьківщини внаслідок зміни кордонів. Сам факт недобровільного переселення накладає відбиток на усвідомлення свого місця та ролі у новому оточенні, а також формує особливе ставлення до свого етнічного материка, принципово інакше духовну пов'язаність з ним. На думку автора, розглядати діаспору винятково як похідну від міграції не можна, оскільки навіть зв'язок материка з діаспорою інший, ніж з еміграцією. Еміграція – це "рух в один бік", а діаспора – рух в обох напрямках, релігійні, культурні, економічні зв'язки з етнічним ядром.

Згідно з другим підходом, поняття "діаспора" охоплює більш широке коло явищ. Представники цього напрямку – В.Маркусь, Ж.Тощенко та інші¹⁶. У цьому випадку "стрижневим моментом є фіксація факту перебування певної частини етнічної спільноти за межами території

її ядра", коли міграція розглядається як один із способів формування діаспори. Прихильники цього підходу більшу увагу приділяють значенню соціальної організації існуючих діаспорних громад. Подібне визначення дають Ж.Тощенко та Г.Чаптикова. Вони розглядають діаспору як стійку сукупність людей єдиного етнічного походження, яка проживає за межами своєї історичної батьківщини (поза ареалом розселення свого народу) і яка має соціальні інститути для розвитку та функціонування даної спільноти¹⁷.

Обговорення проблем діаспори відбувається і в зарубіжній науці, переважно в історіографії та соціально – культурній антропології. В першому номері англомовного журналу "Діаспора", один з його авторів Уільям Сефрен, наприклад, робить спробу визначити, що являє собою зміст історичного терміну діаспора, під якою він розуміє "експатрійовану спільноту меншості". Називається шість відмінних характеристик таких громад: розсіяність з першопочаткового "центру" в крайньому разі в двох "периферійних" місцях; наявність пам'яті або міфу про "першобатьківщину" (homeland); віра, що вони не є і не будуть повністю прийняті новою країною"; вбачання першобатьківщини як місця неминучого повернення; вірність підтримці або відновленню цієї батьківщини; наявність групової солідарності та почуття зв'язку з першобатьківщиною¹⁸.

В межах такого визначення безсумнівними (але не без винятків) виглядають українська, вірменська, магрибська, турецька, палестинська, кубинська, грецька і, можливо, сучасна китайська та в минулому польська діаспори, однак жодна з них не підходить під "ідеальний тип", який Сефрен фактично сконструював на прикладі єврейської діаспори.

Окремо слід зупинитися на особливостях утворення та функціонування української діаспори. Термін "українська діаспора" охоплює всіх українців, які опинилися за межами історичної батьківщини незалежно від причини: розвал імперій, світові війни, природні катаклізми, політичні чи економічні кризи, особисті обставини. Мільйони українців покинули свої домівки у пошуках кращої долі за кордоном. Величезна кількість східних українців переселилася або була переселена на Урал. Західні українці, навпаки, прямували на захід, до Нового Світу, де їм довелося зіштовхнутися не лише із незнайомою землею, а й із незвичними для них політичними, соціально – економічними та культурними явищами. Саме до цих людей і відноситься назва "українські емігранти", "українська діаспора". Головна роль української діаспори – збереження власної ідентичності, а значить і її майбутнього.

Вживання в історіографії та інших дисциплінах "достатньо умовного поняття"¹⁹ діаспора передбачає існування супроводжуваних його категорій. Насамперед, це категорія "батьківщини" для тієї чи іншої групи. Один з американських спеціалістів з проблем етнічності Уолкер Коннор визначає діаспору як "сегмент населення, що живе за межами батьківщини"²⁰. Це визначення приблизно збігається з домінуючим у вітчизняній історіографії підходом. Однак, подібне надзвичайно широке визначення діаспори не виправдано охоплює всі форми імігрантських громад та фактично не робить різниці між імігрантами, експатріантами, біженцями.

Інша характеристика діаспори – наявність та підтримка колективної пам'яті, уявлення або міфу про "першу батьківщину", "вітчизну", які включають географічну локацію, історичну версію, культурні досягнення та культурних героїв. Уявлення про батьківщину як колективну пам'ять є створена та вивчена конструкція, яка, як і будь – яка колективна ідеологія, авторитарна по відношенню до окремої особистості або кожного члена діаспори.

Дослідники, зокрема В.Тишков, виділяють також фактор домінованого суспільства або середовища існування діаспори. Ідеологія діаспори передбачає, що її члени не вірять в те, що вони є інтегральна частина і, можливо, ніколи не зможуть бути повністю прийняті суспільством проживання і з цієї причини хоча б частково відчують свою відчуженість від цього суспільства²¹. Почуття відчуженості насамперед пов'язане з соціальними факторами, особливо з дискримінацією та приниженим статусом представників тієї чи іншої групи. Безумовний фактор відчуження – культурний (насамперед мовний) бар'єр. Але навіть успішна соціальна інтеграція та сприятливе суспільно – політичне середовище не можуть позбавити від почуття відчуженості. Іноді, особливо у випадках трудових міграцій, відчуження викликане труднощами господарської адаптації до нового природного середовища, що вимагає радикальної зміни систем життєзабезпечення і навіть природно – кліматичної адаптації.

Дослідники виділяють ще одну відмінну рису діаспори – романтичну (ностальгічну) віру в

батьківщину предків як у справжній, ідеальній дім та місце, куди представники діаспори або їхні нащадки повинні рано чи пізно повернутися²². Зазвичай тут має місце доволі драматична колізія. Утворення діаспори пов'язане з психологічною травмою внаслідок міграції (переїзд – це завжди життєво важливе рішення) і тим більше з трагедією примусового переміщення. Частіше за все переміщення відбувається з менш сприятливого соціального середовища у більш благополучні соціальні та політичні суспільства (основним фактором просторового пересування людей протягом всієї історії залишаються, насамперед, економічні міркування).

Ідеальна батьківщина та політичне відношення до неї можуть дуже відрізнитися, і тому "повернення" сприймається як відновлення деякої втраченої норми або приведення цієї норми-образа у співвідношення з ідеальним. Звідси народжується ще одна характерна риса діаспори – переконання, що її члени повинні колективно слугувати збереженню або відновленню своєї першопочаткової батьківщини, її процвітанню та безпеці. В ряді випадків саме віра в цю місію забезпечує солідарність діаспори. Фактично відносини в самій діаспорі будуються навколо "служіння батьківщині", без чого немає самої діаспори.

Далеко не всі випадки можуть включити ці описані характеристики, але саме цей широкий комплекс почуттів та віри – визначальна основа діаспори. Тому якщо говорити про більш сувору дефініцію, то, мабуть, найбільш доцільною може бути не та, яка виходить з об'єктивного набору культурних, демографічних або політичних характеристик, а та, яка будується на розумінні феномену як ситуації та відчуття.

Історія та культурна відмінність – це тільки основа, на якій виникає феномен діаспори, але сама по собі ця основа не є достатньою. Таким чином, робить висновок В. Тишков, діаспора – це культурно відмінна спільнота на основі уявлення про спільну батьківщину та побудованих на цій основі зв'язків, групової солідарності та відношення до батьківщини, яке демонструється. Якщо немає цих характеристик, то немає і діаспори. Іншими словами, діаспора – це стиль життєвої поведінки, а не міцна демографічна та тим більше етнічна реальність, і тим самим це явище відрізняється від іншої рутинної міграції²³. Певною мірою з цим можна погодитись.

Формування кожного народу обумовлене безпосередніми контактами людей, які входять туди. Це, як правило, можливе лише в тому випадку, якщо люди живуть на одній території. Спільність території виступає, таким чином, насамперед як умова формування етносу. Спільність території сприяє також самовідновленню етносу: вона забезпечує розвиток господарчих та інших видів зв'язків між частинами етносу, природні умови цієї спільної території впливають на життя людей, відображаючись на деяких загальних особливостях їхньої господарської діяльності, культури, побуту. Однак і територіально розмежовані групи етносу можуть тривалий час зберігати свої специфічні риси в сфері культури та минулу самосвідомість спільноти. Різновидом такої групи є й діаспора.

Досить тісними є зв'язки етносу з мовою, яка є або умовою його формування, або результатом етнологенезу. Внаслідок такого тісного зв'язку мова зазвичай виступає як одна з найважливіших об'єктивних ознак етносу, а також як символ етнічної приналежності. В цьому сенсі, зокрема, збереження рідної мови є й однією з діаспоральних функцій. Але автор поділяє підхід дослідників, які вважають, що збереження рідної мови інколи не є визначальною ознакою діаспори.

Поряд з мовою важливе значення для стійкого функціонування етносу, як і його діаспор, мають специфічні елементи їхньої матеріальної та духовної культури. Це насамперед ті елементи, для яких характерні традиційність та стійкість: звичаї, обряди, народне мистецтво, норми поведінки та ін. Разом з тим носієм етнічної специфіки нерідко виступає і професійна духовна культура, в першу чергу і художня. Це в діаспорі проявляється з особливою силою. Культурна єдність членів етносу та діаспори також нерозривно пов'язана з особливостями їхньої психології, які виявляються у відтінках їхнього характеру, специфіці ціннісних орієнтацій, смаків тощо. Слід особливо підкреслити, що етнос являє собою не просту суму ознак, а визначене цілісне утворення, в якому основну системоутворюючу роль можуть виконувати різні його об'єктивні компоненти. В деяких випадках головна роль в цьому відношенні належить мові, в інших – побутовим особливостям, в третіх – характерним рисам поведінки²⁴. І діаспора тут не виняток.

Етнос – це та сукупність людей, яка визнає себе як таку, відрізняючи себе від інших

аналогічних спільнот. Це усвідомлення членами етносу своєї групової єдності прийнято називати етнічною самосвідомістю, зовнішнім вираженням якої є самоназва (етнонім). Немає племені, народності, нації, національності, які б не мали самоназви, а значить, і самосвідомості. Така етнічна самосвідомість є силою, що об'єднує членів етносу і протиставляє їх в етнічному відношенні іншим етносам. Це повною мірою стосується і діаспори.

І на завершення відзначимо одним штрихом характер взаємовідносин між поняттями "діаспора" і "національна меншина". Вони збігаються лише частково. Під терміном "національна меншина" слід мати на увазі групу, кількісно меншу по відношенню до іншого населення держави, і яка не займає домінованого положення в ній, члени якої – громадяни цієї країни – мають ряд етнічних, релігійних або лінгвістичних особливостей, що відрізняє їх від іншого населення, та знаходять почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культури, традицій, релігії та мови. На відміну від національних меншин, діаспора не є правовим поняттям і за нею юридично не закріплена можливість представляти і захищати свої інтереси в системі державних та міждержавних інститутів.

Таким чином, провівши аналіз літератури, присвяченої вивченню поняття "діаспора", автор дійшов висновку, що воно все ще перебуває у процесі осмислення та розроблення. І все ж результати нашого дослідження дають підстави запропонувати своє трактування діаспори. Під нею ми розуміємо частину етносу, яка внаслідок різних історичних обставин опинилася поза межами своєї етнічної батьківщини (поза ареалом розселення власного народу), але при цьому зберігає свою етнічну та релігійну ідентичність, уявлення про наявність спільного історичного походження, спільність інтересів, культурних цінностей та громадську солідарність своєї національності. Це дає змогу цій спільноті стримувати асиміляцію своєї культури та забезпечувати її розвиток і функціонування. Варто також підкреслити, що діаспорі, як етнічній групі в широкому її розумінні, притаманні основні характеристики народу походження.

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994, Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность – М., 1987.

² Милитарев А.О. О содержании термина "диаспора" (к разработке дефиниции) // Диаспоры. – 1999. – №1.

³ Дятлов В. Диаспора: попытка определиться в понятиях // Там само. – С.9.

⁴ Тощенко Ж.Т., Чаптикова Т.И. Диаспора как объект социологического исследования // Социс. – 1996. – №12.

⁵ Дятлов В. Диаспора: попытка определиться в понятиях // Диаспоры. – 1999. – №1.

⁶ Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры // Этнографическое обозрение. – 2002. – №2.

⁷ Маркусь В. Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття // Українська діаспора. – 1992. – Ч.1.

⁸ Євтух В., Троцинський В., Попок А Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. – К., 2003.

⁹ Винниченко І.І. Україна 1920 – 1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994

¹⁰ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993.

¹¹ Шапиро Ф.Л. "Иврит – русский словарь". – М., 1963, С.97.

¹² Милитарев А.О. О содержании термина "диаспора" (к разработке дефиниции) // Диаспоры. – 1999. – №1, С.24

¹³ Советский энциклопедический словарь. – М., 1987. – С.38.

¹⁴ Большая Советская энциклопедия, Изд. 3. – М., 1973. – Т.8. – С.705, Большой Энциклопедический Словарь. – М., 1991. – Т.1. – С.388.

¹⁵ Милитарев А.О. О содержании термина "диаспора" (к разработке дефиниции) // Диаспоры. – 1999. – №1, С.26.

¹⁶ Маркусь В. Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття // Українська діаспора. – 1992. – Ч.1, Тощенко Ж.Т., Чаптикова Т.И. Диаспора как объект социологического исследования // Социс. – 1996. – №12.

¹⁷ Тощенко Ж.Т., Чаптикова Т.И. Диаспора как объект социологического исследования // Социс. – 1996. – №12, С.48.

¹⁸ "Диаспоры: транснациональное самосознание и политика в странах исхода" // Диаспоры. – 1999. – №2 – 3, С.39.

- ¹⁹ Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры // Этнографическое обозрение. – 2002. – №2. – С.52.
- ²⁰ "Диаспоры: транснациональное самосознание и политика в странах исхода" // Диаспоры. – 1999. – №2 – 3, С.40.
- ²¹ Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – М., 2003. – С.344.
- ²² Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры // Этнографическое обозрение. – 2002. – №2. – С.52.
- ²³ Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – С.440.
- ²⁴ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С.103.

В статье автор на основе анализа научной литературы раскрывает понятия "диаспора", анализирует основные характеристики и отличительные черты диаспоры.

Ключевые слова: диаспора, историография, миграция, культура, идентичность, этос, ассимиляция, расселение, сообщество, происхождение, солидарность.

In the article on the basis of analysis of scientific literature author made an attempt to specify the term "diaspora", analyses basic descriptions and distinguishing features of diaspora.

Keywords: diaspora, historiography, migration, assimilation, settling apart, association, origin, solidarity.